

Sorsfordulók, események, emberek és történeteik

Deáky Zita – Smid Bernadett (szerk.): Emlék, emlékezet, életút.

ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest, 2014. 314 oldal.

Az 1960-as években létrejött klasszikus narratológia időszaka után másfél-két évtizeddel kezdődött a „narratív fordulat” (*narrative revolution*), vagyis az elbeszélések iránti fokozódó tudományos érdeklődés, ami jelentős hatással volt a társadalom- és humántudományi kutatások módszertanára és elméletalkotási gyakorlatára. A kortárs tapasztalat átértékeli az elbeszélés jelentőségét, jelenleg a posztklasszikus narratológia inkább transzdiszciplináris és heterarchikus jellegű, vagyis hálózatos, sokközpontú, kontextusorientált tudományos gyakorlat.¹

A Deáky Zita és Smid Bernadett által szerkesztett *Emlék, emlékezet, életút* című tanulmánykötet is több tudományterületet érintő vállalkozás, noha a megjelent írások legtöbbje néprajzkutatók, etnológusok és a szakterülettel egyetemi keretekben ismerkedő hallgatók munkája, de található közöttük történész, szociológus és irodalomtörténész tollából származó tanulmány is. A kötet utószavaként megjelent írás az Emberi Erőforrások Minisztériuma (EMMI) Idősügyi és Nyugdíjbiztosítási Főosztálya főreferensének, Baranyai Szilviának a munkája, amely vezető előadásként hangzott el a kötet egyik alapját képező, kutatásokat és pályázatokat – *Életút* (2011), *Hogyan őriztük meg...* (2012) és *Életünk* (2013) – bemutató *Életrajz, önéletírás, emlékezet* című konferencián.

Az elbeszéléskutatás egyik vitatott kérdése az, vajon szükséges-e az élettörténet és az egyéni narratívumok tudományos igényű elemzése és értelmezése. Többen amellet foglalnak állást, hogy az egyén életének bemutatása a saját elbeszélésében önmagában elégséges tudományos vállalkozás, különösen azért, mert az elemzés és az értelmezés folyamata során a kutató szava szinte észrevétlenül elnyomhatja, elnémíthatja az életrajzi elbeszélő hangját, felerősítve a kutatói autoritást. A „felvilágosult” kutató beszél a „néma” kutatotról reláció veszélye különösen fennállhat kisebbségi léthelyzetben élő csoportokra vonatkozóan. A Iancu Laura által közreadott élettörténet minden bizonnyal ezt a tudományos gondolkodást példázza, függetlenül attól, hogy maga a szerző a hangsúlyt elsősorban a követezőkre helyezi: „Az életútinterjú közlésével pótolni kívánom a [korábban kiadott – L. V.] mesekötetek egyik hiányosságát, és pedig Avadáni Róza életrajzi, élettörténeti adatainak közreadását” (181–182).

¹ Vö. Thomka Beáta 2007: Kulturális és kontextuális narratológia. In: Csörsz Rumen István – Szabó G. Zoltán (szerk.): „Nem súlyed az emberiség!”... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 1371–1373. (<http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Thomka.pdf> – utolsó letöltés: 2016. február 7.)

A másik oldalon található az a kutatói gyakorlat, amely az élettörténetből és történeti forrásokból, naplódarabokból, töredékes önéletírásokból, a vizsgált személy által jegyzett írásokból, a vonatkozó peres eljárások jegyzőkönyveiből és a tanúvallomásokból is arra törekszik, hogy (re)konstruálja és elemezze egy-egy ember életútját. Bárh Dániel tanulmányában arra vállalkozott, hogy a gyulafehérvári püspöki székszékhely egyik 1740-ben indított perének anyagát is felhasználva rekonstruálja egy, az erkölcsi élete miatt perbe fogott székelyföldi római katolikus pap életútját. Pontosabban annak egy hiányzó szeletét, az ellene indított perhez kapcsolódó eseményeket. Kara Anna az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában Mécs-verskéziratok után kutatva talált rá arra a vizsgálati dossziéra, amelynek segítségével rekonstruálható Mécs (Mártoncsik) László (1895–1978) jászóvári premontrei szerzetes-költő életrajzának korábban hiányzó időszaka, az önkéntes száműzetéstől (1944. november) az elítélésig (1953. december 18.) terjedő majdnem egy évtized eseményei. Trádlér Henrietta az 1956-os forradalom idején életét vesztett I. Tóth Zoltán történész, egyetemi tanár életét dolgozta fel naplók, a történész munkássága, különféle történeti források és a szerző által készített interjúk alapján (Bácskai Veronikával és a 2010-ben alakult I. Tóth Zoltán Történeti Önképző Kör két korábbi elnökével).

Az élettörténet és az önéletírás – tágabban az autobiografikus narratívumok – tekinthetők egyrészt a tudományos munka forrásának, másrészt eszköznek egy-egy kérdés tárgyalásához. Előbbit jól szemléltető példa Klamár Zoltán írása, aki vajdasági parasztok önéletírásainak, naplóinak sajátosságait tárgyalja, illetve Kótyuk Erzsébet munkája, aki egy Ung-vidéki asszony életének azt a szakaszát mutatja be, amikor az elbeszélő és családja a túlélésért folytatott küzdelmet az 1950–1960-as években. Leichter Lilla írásában kifejezetten amellel érvel, hogy Győri Eleknek, a 20. század első felében élt neves naiv festőnek az önéletírása hiteles néprajzi forrásnak tekinthető.

Az elbeszélt vagy írott élettörténet forrásértékére azonban kritikával érdemes tekinteni, hiszen a narratív anyagok sohasem képesek a „valóság” teljes reprezentációját nyújtani. Ez egyrészt következik az élmény, a megélés, illetve az értelmezés, elbeszélés ideje közötti különbségből – vagyis abból, hogy a valóságalkotás legalább kétszintű folyamat eredménye –, másrészt abból – írja Koltay Erika tanulmányában –, hogy „az adatközlő az életrajzi visszatekintésben mindig a pillanatnyi tudatállapotát vetíti vissza” (208).

A kutató és a beszélgetőpartner közötti viszony természete és annak dinamikája nagyban befolyásolja az élettörténet és önéletírás keletkezésekor adott „pillanatnyi tudatállapotot”. Különösen igaz ez a hosszú időre visszanyúló ismeretsek, barátságok vagy családi kötelekre épülő relációk esetében – ezek minden előnyével (például több közös élmény, a másik fél alaposabb ismerete, közelség, bizalmas viszony) és hátrányával együtt (például régóta fennálló szerepek és hierarchia, a távolságtartás és ezzel összefüggésben a jelentéstulajdonítás nehézségei). Lanczendorfer Zsuzsanna egy sokoróaljai iparos (hentes-mészáros-kocsmáros) kézzel írott önéletírását elemzi tanulmányában, aki történetesen az édesapja,

az 1922-ben Ménfőn született Lanczendorfer Károly. A szerző rögtön a szöveg elején ekképpen reflektál a kutató és a kutatás alanya közötti sajátos viszonyra: „Ez a szerencsés tény [vagyis az egyenes ági rokonság – L. V.] egyben megkönnyítette, de meg is nehezítette a gyűjtőmunkát” (215). Az előnyök (bensőséges és őszinte viszony, jó szülő-gyerek kapcsolat) bemutatása mellett azonban a nehézségek tárgyalása háttérbe szorul. A szakmabeli olvasó kíváncsi lenne például arra, hogy a szerző milyen problémákba ütközött az érzelmi bevonódás miatt, vagy az intergenerációs dialógust jellemző kihívásokat miként sikerült feloldani.

A kortárs társadalmi valóság rendkívül komplex, azaz egyaránt magában foglalja az offline és online világokat. Amennyiben az egyéni életet bemutató kortárs önreprezentációs gyakorlatokat vesszük szemügyre, akkor nagyon gyorsan szembesülünk az olyan internetes fájlmegosztó és közösségi oldalak alapvető szerepével, mint amilyen például a Facebook. Szász István Szilárd egy székelyföldi származású, Budapesten élő 26 éves angoltanár két Facebook-profilját vizsgálva arra keres válaszokat tanulmányában, hogy az online nyilvánosságban milyen önreprezentációs stratégiák, emlékezési mechanizmusok és az egyéni szerepek megosztását (magánember és pedagógus) elősegítő kényszerítő erők működnek. Az elemzés téje, hogy a Facebook – kiegészítve a profilokat működtető személylyel készített strukturált interjúval – vajon értelmezhető-e az élettörténeti kutatások forrásaként.

A szakemberek továbbá gyakran (re)konstruálják és elemzik egy-egy személy életútját azzal a céllal, hogy az élettörténetet és a személyes narratívumokat eszközként használják a megértésben egy-egy probléma tárgyalásakor. Keszeg Vilmos szavaival élve: „Mind az életpályák, mind ezek szimbolikus reprezentációi, az élettörténetek a mintavétel partikuláris volta ellenére egy-egy korszak társadalmának életére vetnek fényt, az egyén társadalomban való érvényesülésének lehetőségeit és stratégiáit teszik láthatóvá” (93). A szerző tanulmányában a szocialista országépítés motívumait vizsgálja erdélyi mérnökök autobiografikus narratívumaiban. Kiss Nóra írása pedig az 1937-ben létrejött magyar kőolajipar első szakembereinek pályakezdését, életútját, személyes kapcsolatrendszerét és a kibontakozó új iparágat mutatja be három forrás alapján. Az első Papp Simon geológus, a magyar kőolajipar megteremtőjének önéletírása (1960) és a hozzá kapcsolódó sajtó alá rendezett források (naplójegyzetek, előadások, feljegyzések). A következő a zalaegerszegi Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum kiadásában megjelenő *Beszélgetések az olajiparról* című sorozat, amely az olajipar történetének fontos eseményeit, korszakait tárgyalja. A harmadik a múzeum adattárában található Csath Béla gyémántdiplomás bányamérnök, ipartörténész 2009-ben keletkezett pályamunkája.

Sárai Szabó Katalin a 19–20. század fordulóján élt, a református hitről az unitáriusra tért Perczelné Kozma Flóra életén keresztül a következő kérdésre keresi a választ: „a 19. század végén – 20. század elején egy középosztálybeli, inkább »konzervatívnak« aposztrofált asszony milyen stratégiával birkózik meg a társadalmi változásokkal, a modernitás következményeivel, a századforduló –

számos párhuzamosan együtt élő irányzata által meghatározott – kaotikusnak tűnő világával” (145). A 20. században élt emberek több hiányt okozó eseményt (például a két világháború, üldöztetések, lakosságcsere, kollektivizálás, 1956 stb.) éltek meg hazánkban, amelyek sorsfordulókként, sorseseményekként alakították az emberélet hagyományos fordulói – születés, házasság, halál – által tagolt egyéni életeteket. Kucsera Sándor írása pontosan az emberélet fordulóit a 20. században összekötő sorsfordulókkal foglalkozik az EMMI által 2013-ban kiírt *Életünk* című pályázatra beérkezett önéletírások és visszaemlékezések alapján.

Koloh Gábor egy ormánsági református pap életútján keresztül azt vizsgálja, „vajon milyen lehetőségei adódtak hívei körében egy lelkipásztornak arra, hogy hitéleti, illetve gazdasági és szociális téren építő tevékenységet fejtsen ki” (167), valamint hogy a két világháború között az ormánsági egyház gyakorlati milyen összefüggésben állt a pasztoráció helyi megnyilvánulásával. Incze Aliz két asszony életútja alapján annak kutatására vállalkozott, hogy a csodaként megélt események hogyan alakítják az egyéni életutakat és a személyes vallásosságot, valamint hogyan válik meghatározóvá a vallási csoda az adott személyek mentalitásában.

Az emlékezés a múltra vonatkozó szövegeképző folyamat, így a személyes elbeszélések és élettörténetek az emlékezetkutatás nélkülözhetetlen eszközei, együtt tehát arra is alkalmasak, hogy a szakember magát a szövegszerveződés és az emlékezés folyamatát, az emlékezet és az elbeszélés természetét tegye kutatás tárgyává. Mohay Tamás írása kérdések formájában vet fel az elbeszélés és leírt élettörténetek természetére és tartalmára vonatkozó szempontokat. Ilyen például a megismerhetőség problémája (ezen belül például az ismeretek mélysége vagy a titok), a viszony az életünkről mások által létrehozott és a sajátunknak tekintett történetek között, és ilyen az élettörténet érvényessége is: „Meddig maradnak *érvényesek* a mások életéről nyert, kapott, befogadott ismereteink?” (kiemelés – M. T., 17). Mezei Orsolya egy falusi tanító emlékezetstruktúráját elemzi, a szóban elmondott és leírt történetek alapján az emlékezet epizodikusságát, szerkezetét és alakulását vizsgálja.

Az elbeszéléskutatás egy másik kiemelkedő témája a szövegek, elbeszélések, élettörténetek keletkezése, vagyis mindazon módszertani és elméleti problémák, amelyek a hangszalagos, a digitális magnós, a videó- és filmfelvétel, a mobiltelefonos stb. rögzítés és a megszövegezés kérdését tárgyalják. Mindkét esetben kulcsfontosságúnak számít az, hogy a kutató tisztában legyen a szociokulturális és történeti kontextus alapvető jellemzőivel (mind az esemény, mind az elbeszélés idejére vonatkozóan), továbbá igen hasznos a társalgási, illetve írásgyakorlatokra vonatkozó sajátosságok ismerete is. Ahogyan Turai Tünde két idős tölgyesi ember élettörténetének szerveződését tárgyaló tanulmányában fogalmaz: „Az egyéni élet személyes értelmezése és elbeszélése ugyan nagyon szubjektív, mégis egy kulturális és társadalmi térben, értelmezőközösségben születik, aminek a nyomai kitapinthatók” (27).

Ezek a „nyomok” nemcsak az értelmezésben és a jelentésképzésben segítik a kutatót, hanem abban is, hogy felismerje, ki kivel miről beszél és/vagy

beszélhet – önéletírás esetében ír és/vagy írhat le –, mikor, hol, miként és milyen pozícióban. Ő. Kovács József a paraszti társadalom kommunista diktatúra alatti felszámolásával foglalkozó, dokumentumfilmekhez felvett visszaemlékezések esetében azt találta, hogy az elbeszélhető eseménynek a következő kritériumoknak kell megfelelnie: 1. „a kortársak számára megrázónak és meglepetésszerűnek kell lennie”; 2. az erőszakosság mint kollektív természetű tapasztalat jelenik meg benne; 3. az eseménynek a kortársak előtt is egyértelmű struktúraváltoztató következményei vannak (115–116).

A szerzői és olvasói pozíciók tudományos értelmezése esetében – különös tekintettel az írott szövegekre – az a kortárs narratológiai nézőpont érvényesül, miszerint a szerző és az elbeszélő nem feltétlenül azonos egymással. A kortárs társadalomtudományi gyakorlat nagy hangsúlyt helyez a saját kutatói pozíció kritikai megközelítésére, történjen az akár abban a formában, ahogyan azt Bartha Ákos teszi Márai Sándor egyik 1949-ben keletkezett munkájának történeti elemzése kapcsán. Bartha tudatosan és önreflektív módon rögtön tanulmánya elején jelzi, hogy tisztában van azzal a gyakorlattal, amely különbséget tesz a szerző és az elbeszélő között, de a történeti vonatkozású megállapítások miatt ennek érvényesítésétől jelen keretek között eltekint: „Jelen írásomban tehát nem nyelvi-poétikai kérdésekre fókuszálok, megengedve magamnak azt a narratológiai korszerűtlenséget is, hogy a mű elbeszélőjét a szerzővel azonosítom” (157).

A kutatási módszerként alkalmazott élettörténetek és személyes elbeszélések esetében is érdemes kutatásetikai kérdésekkel foglalkozni, mint például a beszélgetőpartnerek anonimitásának-megnevezésének problémájával, a bizalmas és esetleg kártékony hatású, de kulcsfontosságú információk kezelésének ügyével, a részvétel és a trauma kérdésével. Ez utóbbi esetében akár a beszélgetés előtt érdemes tisztázni, hogy milyen témákat szeretne kerülni a partner, mely eseményekről nem kíván, illetve milyen formában kíván beszélni. Az emlékezés retraumatizáló hatása mellett ugyanakkor megfontolandó az is, hogy a kibeszélés gyakorlata felszabadító hatású is lehet. Ezt a tapasztalatot Vincze Kata Zsófia Tompa Andrea kolozsvári író, egyetemi oktató, *Fejtől s lábtól. Kettő orvos Erdélyben* (2013) című, az 1910–1920-as éveket idéző életrajzi írásának elemzése kapcsán kutatási kérdésként ekképpen teszi föl: „vajon a biográfiák, élettörténetek, családtörténetek lehetnek-e a múlt artikulált feldolgozásának jövőorientált terapeutikus eszközei?” (73).

A kibeszélés, kimondás terapeutikus mozzanatának elismerése mellett azonban nem szabad elfeledni azt sem, hogy a társadalomtudományi kutató nem a terapeuta szerepét tölti be, és a félelemtől, a szégyenérzetről, a testi-lelki lét közvetlen veszélyeztetettségéről szóló narratívumok elbeszélése nem feltétlenül jelenti a gyógyulást, noha kétségtelenül magában rejt a továbblépés lehetőségét.² Bögre Zsuzsanna a trauma feldolgozását vizsgálja megtért idős emberek élettör-

² Vö. Powles, Julia 2004: *Life history and personal narrative: theoretical and methodological issues relevant to research and evaluation in refugee contexts*. New Issues in Refugee Research. Working Paper No. 106. 17–18. (<http://www.unhcr.org/4147fe764.pdf> – utolsó letöltés: 2016. február 7.)

ténete alapján, vagyis a vallásosság és a traumafeldolgozás közötti összefüggéseket tárgyalja, azt, hogy „milyen feltételek mellett működik a megtérés traumát feloldó hatása?” (123–124). Tóth Gábor írása Budapest hosszú heteken át tartó ostromának (1944–1945) eseményeihez kapcsolódóan az elfojtás, az elhallgatás, illetve az elhallgattatás és a kibeszélés kérdését járja körül.

A személyes narratívumok és élettörténetek ideje a történelmi időbe ágyazódik, vagyis ezekkel a történelmi eseményeknek egy olyan változata ismerhető meg, amely egyéni szempontokat érvényesít, az elbeszélő személy saját életének történeteinek keresztül, illetve azokhoz kapcsolódva értelmezi a lokális, regionális, országos történelmi eseményeket. Örsi Julianna a magántörténelem fogalmáról, műfajairól és témáiról ír tanulmányában, például a családkutatásról, a világháborús visszaemlékezésekről vagy az emlékeztető dokumentumokról, fotókról és tárgyakról. Nagy Ákos egy hóstáti család két generációjának emlékezetén keresztül tárgyalja a lokális történelmek és a helyi identitás közötti összefüggéseket, a kolozsvári Magyar utcai hóstáthoz tartozó család generációnként eltérő beszédmódját az 1979–1980-ban történt utcarendezésekről és házbontásokról.

A szerkesztőknek érdemes lenne a jövőben megfontolniuk, hogy célszerű-e több – jelen esetben szám szerint huszonhat –, rövid tanulmányt egyetlen kötetben kiadni egy ilyen dinamikusan alakuló, rendkívül sok kulcstémát és kifejtési lehetőséget magában rejtő területen, mint amilyen az élettörténet-, illetve az elbeszéléskutatás, vagy a kevesebb több elve alapján talán érdemes következetesebben szelektálni a publikálandó írások között, esetleg – az anyagi források függvényében – több kötetben megjelentetni minden munka hosszabb változatát. Különösen akkor, ha a szerkesztők nyíltan arra törekszenek, hogy kötetük megalapozott érvekre épülő tudományos vitákat indíthasson el, amint azt az előszóban is jelzik (10).

Az *Emlék, emlékezet, életút* című kötetben közreadott írások az elbeszélés- és élettörténet-kutatás számtalan kérdésével foglalkoznak interdiszciplináris megközelítésben, ezért melegen ajánlhatók nemcsak néprajzot, etnológiát, történelmet és szociológiát hallgató egyetemistáknak, hanem szakembereknek és akár a téma iránt érdeklődő laikusoknak is.

Lajos Veronika